

Katarzyna Jędraszczyk
(Poznań-Gniezno)
<https://orcid.org/0000-0003-0658-0985>

ORAL HISTORY W KONTEKŚCIE WOJNY NA UKRAINIE

24 lutego 2022 r. o godzinie 5 rano wojska rosyjskie rozpoczęły bezprecedensową w powojennej historii Europy inwazję na Ukrainę. To wydarzenie zmieniło układ polityczny na świecie, zmusiło kraje i społeczeństwa do podjęcia konkretnych działań. Już od pierwszych tygodni wojny było oczywiste, że powrót do *status quo* długo nie będzie możliwy i jesteśmy świadkami olbrzymich przemian społeczno-politycznych na wielu poziomach.

Wojna na Ukrainie zaaktywizowała wszystkie grupy społeczne w krajach przyjmujących uchodźców. Zanim wypracowano w Polsce jakiegokolwiek metody radzenia sobie z niespotykanym dużym kryzysem humanitarnym, byliśmy świadkami zrywu społecznego, który w dużej mierze zrekompensował brak doświadczeń i zasobów państwa w szybkim reagowaniu na taką sytuację i zarządzaniu nią. Okazało się jednak, że brakuje metod i specjalistów, którzy ułatwiliby zrozumienie kryzysu, wypracowali strategię długofalowej pomocy, wsparcia socjalnego, adaptacyjnego i materialnego. Wiele z tych zagadnień do dziś pozostaje problemem otwartym. Systemowe rozwiązania w zakresie edukacji, zdrowia i spraw bytowych uchodźców są nadal niewystarczające.

Próba odpowiedzi na nowe wyzwania jest pojawianie się licznych projektów naukowych, także adresowanych do naukowców ukraińskich¹, których celem jest zbadanie, zdiagnozowanie i prognozowanie dotyczące kwestii migracji z powodu wojny. Projekty te mają często bardzo praktyczny charakter i opierają się na doświadczeniach wolontariuszy, naukowców i urzędników.

¹ Konkursy na takie projekty ogłosiły m.in. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Narodowe Centrum Nauki.

W naukach humanistycznych szybko zauważono, że za każdą makrohistorią wojny kryje się mikrohistoria. Dramaty matek z dziećmi, rozdzielonych rodzin, zagubienie osób starszych, chorych... Wykluczenie i trauma w każdym wypadku zasługują na czyjąś uwagę. W dobie mediów społecznościowych śledzić możemy losy wojny w skali międzynarodowej i lokalnej. Uchodźcy permanentnie monitorują sytuację w swoich rodzinach, wsiach i miastach. Często mają poczucie bycia „nikomu niepotrzebnym przedmiotem”, tracą podmiotowość, w wielu wypadkach stając się jedynie numerem PESEL UKR.

Projekt pt. „24.02.2022, 5 rano. Świadectwa wojny” ma przywrócić podmiotowość świadków wojny. Jego celem „jest zapis świadectw dokumentujących doświadczenie obywateli Ukrainy dotkniętych wojną”². Relacje są nagrywane przede wszystkim w Polsce i na Ukrainie. Projektów z nurtu *oral history* jest w Europie na pewno więcej³, ale warto wspomnieć właśnie o tym, gdyż jest on pod wieloma względami unikatowy i pionierski. Jego efektem ma być powstanie repozytorium historii mówionej, z którego korzystać będą przede wszystkim historycy i socjologzy.

Mówiąc o oryginalności projektu mamy na uwadze przede wszystkim paralelność projektu w Polsce i na Ukrainie oraz unikatowe w naukach humanistycznych podejście do aspektów etycznych. Refleksja nad etycznością badań w naukach humanistycznych nie jest sprawą całkiem nową, ale sytuacja, z którą w projekcie mamy do czynienia, postawiła przed badaczami szereg nowych pytań związanych z ekstremalnymi doświadczeniami, poszanowaniem prywatności, ochroną danych, zabezpieczeniem psychologicznym świadków i badaczy.

Projekt przeszedł szereg konsultacji, choćby z powodu jego interdyscyplinarności i pracy z ludźmi w sytuacji kryzysu humanitarnego. Zamyśl zrodził się już w marcu, ale dopracowanie kwestii etycznych, uzyskanie odpowiednich rekomendacji i opinii, powstrzymało jego realizację do czerwca 2022 roku. Koncepcja została zaopiniowana na forum trzech komisji etycznych – na poziomie Polskiego Towarzystwa Historii Mówionej, Komisji ds. Etyki w Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk oraz przez Ethical Review Panel na Uniwersytecie w Luksemburgu. Wywiady nagrywane w Polsce archiwizowane będą w Archiwum Danych Jakościowych przy Instytucie Filozofii i Socjologii PAN, a kopie – zdeponowane w Digital History na Uniwersytecie w Luksemburgu.

Projekt opiera się na trzech filarach etycznych: bezpieczeństwie danych, bezpieczeństwie badanych i bezpieczeństwie badaczy. Zgromadzenie danych osobowych i danych o charakterze wrażliwym wymaga odpowiedzialności i etycznego podejścia do materiału empirycznego oraz rozmówców. Główna zasada brzmi: „nieszkodzenie jest ważniejsze niż zgromadzenie dobrego materiału badawczego”. Dobrostan

² Patrz: strona projektu <www.swiadektwojny2022.org>.

³ W tym projekty zbierające zeznania do ewentualnych procesów przed trybunałami.

osoby, z którą prowadzi się nagranie, jest priorytetem dla badacza i tej zasadzie podporządkowane są wszystkie wytyczne.

Projekt zakłada restrykcyjny dobór osób do prowadzenia rozmów. Muszą to być osoby pełnoletnie, posiadające nr PESEL UKR. Rozmowa nie może odbywać się w sytuacji interwencyjnej (np. w punkcie zbiorczym dla uchodźców). Rozmówca musi być we względnie stabilnej i bezpiecznej sytuacji bytowej. Konieczna jest też jego jasno wyrażona zgoda i gotowość pod względem stanu psychicznego. Nie wolno wywierać na rozmówcę presji, nie może on znajdować się w sytuacji zależności emocjonalnej i materialnej od osoby prowadzącej wywiad.

Zanim kwestionariusz pytań stał się ramą rozmowy był wielokrotnie konsultowany z psychologami, terapeutami i specjalistami od komunikacji międzykulturowej. Osoba uczestnicząca w wywiadzie jest proszona o swobodną wypowiedź według kilku ogólnych pytań o życie, jakie wiodła przed rozpoczęciem się pełnowymiarowej wojny, o dzień 24 lutego, o czas ucieczki, przekroczenie granicy i pobyt w Polsce. Paralelnie, ale według nieco innej metodologii, choćby ze względu na odmienne uwarunkowania prawne i społeczne, swoje nagrania z uchodźcami wewnętrznymi prowadzą też partnerzy projektu z Ukrainy – Centrum for Urban History of East Central Europe ze Lwowa (Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej).

Istotnym aspektem projektu jest zapewnienie rozmówcy pełnej kontroli nad udostępnieniem swoich danych. Rozmowa może zostać nagrana i transkrybowana z pozwoleniem na pełne użycie danych osobowych, rozmówca może też zastrzec ich częściową albo całkowitą anonimizację. Wykluczono możliwość udostępniania zapisów z repozytorium osobom przypadkowym. Rozmowy mogą być udostępnione tylko osobie zarejestrowanej i na podstawie uzasadnionego celu, a jest on w ograniczony do zadań naukowo-badawczych i edukacyjno-wystawienniczych. Nie dopuszcza się komercjalizacji ani otwartego dostępu do zgromadzonych materiałów w innych celach i dla innych kategorii zainteresowanych.

Ze względu na fakt, że wielu uchodźców, zwłaszcza ze wschodniej Ukrainy, woli wyrażać swoje emocje i dzielić się trudnymi doświadczeniami w języku rosyjskim, badacze w projekcie przygotowani są na odbiór opowieści także w tym języku. Dokumentacja projektu, formularze zgody na udostępnianie danych i wszelkie materiały informacyjne dostępne są w języku ukraińskim i rosyjskim. Badacze biorący udział w projekcie muszą dobrze znać język ukraiński lub rosyjski, a najlepiej obydwa, oraz mieć doświadczenie w nagrywaniu rozmów o charakterze dokumentacyjnym.

Projekt zapewnia też odpowiednie przygotowanie badaczy. Jest obudowany szeregiem spotkań konsultacyjnych, seminariów szkoleniowych, wsparciem psychologicznym dla osób nagrywających. W każdym miesiącu organizowane są dwa spotkania metodologiczne i konsultacyjne oraz jedno do trzech seminariów/spotkań ze specjalistami w dziedzinie *oral history*, *memory studies* i psychologii. Odbywają się one w formule online oraz co jakiś czas na żywo, w formule warsztatowej.

Projekt ma charakter dokumentacyjny i naukowy. Jest osadzony w strukturach akademickich, gdyż większość osób w nim uczestniczących jest z nimi związana. Jego walorem jest multidyscyplinarność i międzynarodowy charakter. Trudność w realizacji projektu – ale i jego unikatowość – polega na konieczności gromadzenia danych jeszcze podczas trwania wojny. Dbałość o autentyczność i naturalność wywiadu jest bardzo istotna i wiąże się też z faktem braku pośrednika w postaci tłumacza. Większość podobnych projektów dotyczących różnych wojen i konfliktów miała jednak charakter opóźniony w stosunku do wydarzeń oraz towarzyszyła im obecność tłumacza, który zawsze w tej sytuacji jest pewnym medium ograniczającym bezpośredni i autentyczny przekaz.

Zadanie dokumentacyjne jest obciążone dużym ryzykiem retraumatyzacji uchodźców, możliwością nadużyć etycznych i złej oceny kondycji psychicznej rozmówcy przed i po rozmowie. Dlatego tak istotne jest zabezpieczenie wsparcia psychologicznego dla rozmówców w ich języku, podkreślanie sprawczości i podmiotowości rozmówcy. Temu służyć ma wyeliminowanie innej niż osobista forma zebrania świadectw (brak możliwości nagrywania przez komunikatory, użycia kamery, nagrania rozmowy telefonicznej, rozmów online). Osobista forma kontaktu ułatwia ocenę czynników ryzyka, uwrażliwia na potrzeby i ograniczenia rozmówców, umożliwia autentyczny kontakt emocjonalny w razie kryzysu u rozmówcy.

Projekt jest prowadzony w Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk (kierowniczką projektu jest Anna Wylegała) przy współpracy z partnerem ukraińskim – Centrum for Urban History of East Central Europe ze Lwowa (Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej), Centrum Mieroszewskiego i Fundacją na rzecz Nauki Polskiej. Wsparcie metodologiczne i techniczne zapewniają również partnerzy z Luksemburga i Wielkiej Brytanii: Center of Contemporary and Digital History na Uniwersytecie w Luksemburgu (Machteld Venken), oraz University of St. Andrews (Victoria Donovan, Diana Vonnak). W przyszłości możliwe jest rozszerzenie współpracy o instytucje partnerskie z kolejnych krajów. Zespół koordynujący składa się z Małgorzaty Łukianow (Uniwersytet Warszawski), Marcina Jarzabka (Uniwersytet Jagielloński), Wiktorii Kudeli-Świątek (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie). Zespół specjalistów nagrywających świadków wojny liczy około dziesięciu osób. Są to Katarzyna Jędraszczyk, Grzegorz Kaczorowski, Olena Kondratiuk, Wiktoria Kudela-Świątek, Elżbieta Kwiecińska, Jaryna Łazar, Małgorzata Łukianow, Irena Pańków, Oksana Trybun, Natalia Wisłocka, Anna Wylegała.